

Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Muharebelerinin Harp Prensipleri Bakımından Değerlendirilmesi

Recep BÜYÜKTOLU

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

E-Mail: rbuyuktolu@karatekin.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-6140-7398

Oral ATEŞ

Doktora Öğrencisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

E-Mail: oralates@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6197-0890

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 18.10.2020 Kabul Tarihi / Accepted: 13.04.2021

ÖZ

BÜYÜKTOLU, Recep; ATEŞ, Oral, **Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Muharebelerinin Harp Prensipleri Bakımından Değerlendirilmesi**, CTAD, Yıl 17, Sayı 33 (Bahar 2021), s. 409-440.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı coğrafyasının her köşesinde mücadeleler verilmiş, açılan cephelerde şiddetli muharebeler yapılmıştır. Savaşın ilk yıllarında stratejik ve askerî açıdan çok önem verilen cephelerden biri olan Kafkas Cephesi'nde ise savunmayı aksatan bazı

durumlar ortaya çıkmıştır. Harekâtı zor kılan arazi şartlarına olumsuz hava koşulları eşlik etmiş ve lojistik faaliyetler aksamıştır. Bu olumsuz durumun muharebeye etkisini azaltmak ve Kafkas Cephesi'nde Rus saldırılarına karşı koyan 3'üncü Ordu Komutanlığı'nı desteklemek amacıyla Başkomutanlık Vekâletinden verilen bir emirle 2'nci Ordu ve 16'ncı Kolordu Komutanlığı karargâhları Kafkas Cephesi'ne kaydırılmıştır. Muş ve Bitlis'i işgal eden Rusların daha güneye inmesinin engellenmesi ve işgal edilen yerlerin kurtarılması düşüncesiyle yapılan bu planın uygulanabilmesi için tecrübeli bir komutana ihtiyaç doğmuştur. Çanakkale'deki komutanlığıyla dikkat çeken Miralay Mustafa Kemal ideal bir aday olarak görülmüş ve 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atanmıştır. Göreve miralay rütbesiyle başlayan Mustafa Kemal, 16'ncı Kolordu Komutanlığı karargâhını Silvan'da konuşlandırmıştır. Kolorduya bağlı 5 ve 8'inci Tümenler ile yapılan başarılı harekâtlar sonucunda Bitlis ve Muş işgalden kurtarılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın cepheyi teftişinde topçu gözetleme ve ateş mevzilerini araziye uzaktan görülebilecek yerlere konuşlandırması ve tahkimata önem vermesi harekâtın başarısına çok büyük katkıda bulunmuştur. Bu harekâtların bölgedeki lojistik imkânların yetersizliğine rağmen başarı ile sonuçlanması, harekâtlarda yapılan geri çekilme hareketleri ve oyalama muharebeleri Mustafa Kemal Paşa'nın halkla bütünleşmesi ve milis güçler oluşturulması yönündeki gayretleri, Millî Mücadele dönemindeki karar verme süreçlerine tecrübe olarak yansımıştır. Bu çalışmanın amacı, Kafkas cephesinde önemli bir görev alan 16'ncı Kolordu Komutanlığının askerî teşkilatlanması, muharebeleri ve bu muharebelerin Mustafa Kemal'e kazandırdıkları ile Millî Mücadele dönemine yansımalarını ele alıp, harekâtı harp prensipleri kapsamında değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, 16'ncı Kolordu, Kafkas Cephesi, Muş, Bitlis, Harp prensipleri.

ABSTRACT

BÜYÜKTOLU, Recep; ATEŞ, Oral, **An Evaluation on Mustafa Kemal Pasha's 16th Corps Command and his Battles with respect to the Principles of Warfare**, CTAD, Year 17, Issue 33 (Spring 2021), pp. 409-440.

During the World War I, struggles were fought in every corner of the Ottoman geography, and fierce battles were fought on the fronts opened. In the first years of the war, one of the fronts that was given great strategic and military importance the Caucasian front. In the Caucasian front, some situations have arisen that hinder the defense. The land conditions that made the operation difficult were accompanied by adverse weather conditions and logistics activities were disrupted. In order to reduce the

impact of this negative situation on the battle and to support the 3rd Army Command, which resisted the Russian attacks in the Caucasus front, the headquarters of the 2nd Army and 16th Corps Command were transferred to the Caucasian front with an order from the Deputy Commander-in-Chief. An experienced commander was needed for the implementation of this plan, which was made with the idea of saving the occupied places and preventing the Russians who occupied Muş and Bitlis from going further south. Drawing attention with his command in Çanakkale, Colonel Mustafa Kemal was seen as an ideal candidate and was appointed as the Commander of the 16th Corps. Mustafa Kemal, who started his duty with the rank of miralay, deployed his 16th Corps headquarters in Silvan. As a result of successful operations with 5th and 8th Divisions of the Corps, Bitlis and Muş were liberated from the occupation. During his inspection of the front, Mustafa Kemal Pasha's deployment of artillery surveillance and firing positions in places that can be seen from afar and giving importance to fortification contributed greatly to the success of the operation. The successful conclusion of these operations despite the insufficiency of logistical facilities in the region, the withdrawal movements and the battles of distraction during the operations, Mustafa Kemal Pasha's efforts to integrate with the people and to form militia forces were reflected in the decision-making processes during the National Struggle period. The purpose of this study is to cover the military organization of the 16th Corps Command, which has an important role in the Caucasian front, the battles and the reflections of these battles on Mustafa Kemal and the reflections of these battles on the National Struggle period, and to evaluate the operation within the scope of the principles of warfare.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, 16th Corps, Caucasian Front, Muş, Bitlis, Principles of Warfare.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Kafkas Cephesi Rusların Akdeniz'e inmesinin engellenmesi açısından stratejik olarak önem arz etmekteydi. Bu amacı gerçekleştirmek isteyen Ruslar, 1 Kasım 1914 yılında Kafkas Cephesi'nde sınırlarımızı geçerek Erzurum önlerine kadar gelmiştir. Bunun üzerine Başkomutan Vekili Enver Paşa, emrindeki 189.562 kişilik bir orduyla Rusları arkadan çevirmek ve geri püskürtmek maksadıyla Sarıkamış harekâtına girişmiştir. Ancak uzun süren şiddetli kış şartları, açlık, coğrafi şartlar ve iyi bir

askerî planlama yapılmamış olmasından dolayı 60.000 kişi kayıp veren Osmanlı ordusu, 9 Ocak 1915'te geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹

Kafkas Cephesi'ndeki üstünlüğü kazanarak karşı taarruza geçen Ruslar, Anadolu istikametine taarruza başlamış ve 27 Mart 1915 tarihinde Artvin, 17 Mayıs 1915'de Van, 16 Şubat 1916'da Erzurum ve Muş, 3 Mart 1916'da Bitlis'i ele geçirmiştir.² Bu işgaller üzerine batıya doğru çekilmekte olan 3'üncü Ordunun güney tarafındaki birliklerini tehdit etmeye başlayan Ruslar, başarılı olmaları durumunda İskenderun, Irak'ı işgal edebilecek ve Akdeniz'e inebilme imkânı elde etmiş olacaktı.³ Bunun üzerine Harbiye Nezareti Rusların Akdeniz'e inmesini önlemek ve 3'üncü Ordu'yu takviye etmek amacıyla karargâhı Keşan'da bulunan 2'nci Ordu Komutanlığı'nın doğu cephesine kaydırılmasına karar vermiştir.⁴

Çanakkale Muharebelerinin sona ermesiyle birlikte 16'ncı Kolordu Komutanlığı Edirne bölgesine alınmıştır. Muş ve Bitlis'in Rusların eline geçmesinden sonra Van-Bingöl bölgelerindeki zayıf müfrezelerin takviyesine karar verilmiş ve bu bölgedeki birliklerin sevk ve idaresine değerli bir komutanın atanması düşünülmüştür. Bu göreve en uygun aday olduğu düşünülen Çanakkale kahramanı Miralay Mustafa Kemal, 10 Mart 1916'da 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır.16'ncı Kolordu'nun komutanlığının yanı sıra 2'nci Ordu'nun emrinde olmakla beraber 3'üncü Ordu'nun sağ kanadındaki birliklere komuta etmek üzere Başkomutanlık Vekaleti tarafından görevlendirilmiştir.⁵ 1 Nisan 1916 tarihinde rütbesi Miralaya yükseltilmiştir.⁶

¹*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 101; Sarıkamış Harekâtı'ndaki asker kaybının miktarına dair kaynaklar arasında rakam farklılıkları vardır. Alman Mareşal Sanders zayıfın kesin sayısı bilinmese de resmî beyanlara göre 90.000 askerin taarruza gittiğini ve ancak 10-12.000 askerin geri geldiğini, yaklaşık bu sayının 78-80.000 bin civarında olduğunu aktarmıştır. Limon von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2019, s. 62; Mareşal Fevzi Çakmak ise yapılan değerlendirmeler sonucunda zayıfın 60.000 olarak kabul edilmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi (1935 Yılında Harp Akademisinde verilen Konferanslar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 74; Uyar ve Erickson ise 22 Aralık 1914 tarihinde asker sayısının 118.174 olduğunu, Sarıkamış harekâtından sonra asker mevcudunun 42.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askerî Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2020, s. 493.

² Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi-İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt 9, Ankara, 1996, s. 27.

³Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s. 628.

⁴ Çakmak, *age.*, s. 135.

⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Kafkas Cephesi 2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, Genelkurmay Basımevi, Cilt 2, Kısım 2, Ankara, 1978, s. 39.

⁶Miralay rütbesinin günümüzdeki karşılığı albay rütbesi, mirliva rütbesinin karşılığı ise tuğgeneral ile tümgeneral rütbesindeki aralığa denk gelmektedir. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya*

Bu cepheyle ilgili yazılmış literatür incelendiğinde yapılan çalışmalarda; Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis ve Muş gibi yerlerin işgalden kurtarılması ve bu başarıda Mustafa Kemal Paşa'nın rolü ve Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı üzerine yapılan değerlendirmeler, bölgede oluşturulan milis yapılanmalar gibi konuların ön plana çıktığı görülmektedir.⁷ Bu çalışmada ise mevcut çalışmalardan farklı olarak Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Kolordu komutanlığında edindiği tecrübelerin sonraki yıllarına nasıl yansdığına dair bilgilere yer verilecek ve yapılan muharebeler komutana savaşta yol gösterici olan harp prensipleriyle değerlendirilecektir.

Harp prensipleri ilk defa Sun Tzu'nun M.Ö. 500-400 yıllarında kaleme almış olduğu "*Savaş Sanatı*" isimli eserinde orduları zafere götürecektir olan kurallar olarak belirtilmiştir. Zamanla bu kurallar benimsenmiş, Birinci Dünya Harbi Dönemi'nde İngiliz General John Frederick Charles Fuller tarafından altı savaş ilkesi, 1925 yılında ise dokuz savaş prensibi olarak geliştirilmiştir. Türk ve Dünya tarihindeki zaferlerle sonuçlanan savaşlarda çoğunlukla harp prensipleri uygulanmıştır. Günümüzde bu prensipler Türk, İngiliz ve Amerikan Ordusu

Harbinde Türk Harbi-Kafkas Cephesi 2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918), age., s. 39.; Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2007, Ankara, s. 73.

⁷ Kafkas Cephesi ile ilgili hazırlanmış eserlerden bazıları şunlardır: Abdülaziz Kardeş, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, Vol. 10, No. 5, Spring 2015, pp. 229-244; Adem Ölmez, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, Yıl 2014, s. 1-22; Bülent Durgun, "Birinci Dünya Savaşında Bitlis ve Muş'un Kurtarılması ve Mustafa Kemal Paşa'nın Rolü", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 16, Sayı 30, Ankara, Ocak 2018, s. 77-112; Ergün Öz Akçora - Mehmet Kaya, "Bingöl ve Bitlis'in Birinci Dünya Harbindeki Yeri ve Önemi", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Temmuz 2015, s. 9-28; Ergün Öz Akçora, "Bitlis'te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kuruluşu", *Askeri Tarih Bülteni*, Cilt 13, Sayı 24, Şubat 1988; Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 8, 1987, s. 379-392; Hamza Zülfişkar, "Atatürk ve Gambos Dağı", *Türk Dili Aylık Dergisi*, Yıl 35, Sayı 407, Kasım 1985, s. 312-315; Hüseyin Koca, "Birinci Dünya Harbi'nde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa", *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Sayı 11, 1997, s. 343-357; Hüsnü Özlü, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordunun Harekât Planı, Muş ve Bitlis'in İşgalden Kurtuluşu", *100.Yıl Münasebetiyle 1.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014*, s. 387-416; Şevket Beysanoğlu, "Cumhuriyet'in 50'nci Yılında Diyarbakır", *1973 İl Yıllığı*, Ankara, 1973, s. 91-98; Şevket Beysanoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", *Atatürk Kültür Dil Tarih ve Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Mart 1986, s.487-504; Muzaffer Erendil, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", *Askeri Tarih Bülteni*, Cilt 17, Sayı 32, Şubat 1992, Ankara, s. 101; Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Harbinde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915-5 Mart 1917)", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı 36, Ankara, 1994; Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 36, Kasım 1996, s. 911-926.

başta olmak üzere pek çok ülkenin orduları tarafından kullanılmaktadır.⁸ Harp prensipleri ordulara göre sayısı bir iki eksik veya fazla olacak şekilde değişkenlik göstermekle birlikte uygulanan askerî doktrinlere göre de farklılık göstermektedir.⁹

Harp prensipleriyle değerlendirme yapılırken 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın lojistik durumunun ortaya konması ve Mustafa Kemal Paşa'nın Kolordu Komutanlığı süresince yaptığı faaliyetlerin ona kazandırdığı tecrübe üzerinde durulmuştur. Çalışmada tarihsel yöntem kullanılmış; ağırlıklı olarak ATASE arşivinde yer alan belgeler, yayınlanmış eserler, hatıratlar ve süreli yayın araştırmalarıyla temel bilgi altyapısı oluşturulmuş, müteakiben fikir oluşturma safhasında elde edilen veri üzerinden değerlendirme yapılarak sonuçlara ulaşılmıştır. Aşağıda öncelikle 16'ncı Kolordu'nun teşkilatlanması ve ilgili cepheye intikal süreci ele alınacak, bu cephedeki tecrübesinin Mustafa Kemal Paşa'nın sonraki yıllarına nasıl yansıdığı üzerinde durulacaktır. Ardından harp prensipleri çerçevesinde konu işlenecektir.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Askerî Teşkilatlanması, Lojistik Durumu ve Kafkas Cephesi'ne Gelişi

Başkomutanlık 10 Mart 1916 tarihli emriyle 16'ncı Kolordu Komutanlığını Kafkas Cephesi'ne görevlendirmiştir.¹⁰ Bu emirde Miralay Mustafa Kemal'in cepheye İstanbul'dan trenle Re'sü'l-ayn¹¹ üzerinden gideceği, 3'üncü Ordunun sağ kanadında bulunan birliklerin emir komutasını alacağı ve sorumluluk bölgesinin ayrıntıları bildirilmiştir. Gitmeden önce Başkomutanlıktan görevinin detayları, cephedeki mevcut durum ve komutani olacağı birlikler hakkında bilgi alması istenmiştir.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Edirne'den Diyarbakır'a kaydırılması emrini alan Miralay Mustafa Kemal, Kurmay Başkanı İzzettin (Çalışlar) ve bir kısım karargâh heyeti ile beraber 11 Mart 2016 tarihinde trenle Edirne'den İstanbul'a hareket etmiştir.¹² Mustafa Kemal, İstanbul'da faaliyetlerini tamamlamasından

⁸ Mete Aksoy, *Savaşın Dokuz ilkesi*, Historia Kitap, 2. Basım, İstanbul, 2017, s. 17.

⁹ John Frederick Charles Fuller, *The Foundations of the Science of War*, Hutchison&Co (Publisher) LTD., Paternoster Row, E.C, London, 1993, pp. 208-229; Yücel Topçu, Ender Almaç, "Hava Gücünün Yükselişi ve Harp Prensipleri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Sayı 2., s. 6; Çeşitli ordulara uygulanan harp prensipleri için bk. Yılmaz Oğuz, *Küreselleşen Dünyada Harp Stratejisi*, Form Ofset, Ankara, 2008, s. 92; Department of Defense, *USA Joint Operation*, Joint Publication 3.0, 22 October 2018, s. A-1.

¹⁰ *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH) Klasörü 4466, Dos. H-12, Fih.1.*

¹¹ Şanlıurfa vilayetinin Ceylanpınar ilçesi.

¹² Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2007, s. 71; İzzettin Çalışlar, *Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden On Yükk*

sonra arkasından gelen diğer Kolordu erkanı ile beraber Diyarbakır'a gitmek üzere trenle Pozantı'ya ulaşmıştır. Pozantı'da Amanos ve Toros tünelleri inşaat halinde olduğundan karargâh heyeti ikiye ayrılarak yola devam etmiştir. Birinci kafilende Mustafa Kemal'e Kurmay Başkanı İzzettin (Çalışlar),Yüzbaşı Neşet (Bora) ve yaveri Cevat Abbas (Gürer) eşlik etmiştir. İkinci katile diğer karargâh erkanı ve ağırlık kısmından oluşturulmuştur.¹³ Resulayn'dan Mardin'e yürüyüşle devam eden ikinci katile Circib Suyu Deveboğan mevkinde gece konaklamaya karar vermiştir. Sabaha karşı aniden suların yükselmesiyle katile sular altında kalmış, büyük bir tehlike atlattılmış ancak herhangi bir kayıp yaşanmamıştır. Aynı mevkide uygun bir yerde iki gün daha konaklandıktan sonra Resulayn'dan getirilen kayığa hayvanlarında konulabilmesiyle karşı tarafa geçilerek yola devam edilebilmiştir.¹⁴Aynı güzergahtan geçen Mustafa Kemal ve heyetide Circib sularını bir sal ile geçerek 24 Mart 1916'daMardin'e ulaşmıştır.¹⁵27 Mart 1916 Diyarbakır'a gelen Mustafa Kemal sorumluluk bölgesindeki görevine başlamıştır.

İntikalini tamamlayan 16'ncı Kolordu Komutanlığı, ilerleyen tarihlerde teşkilatlanmasında bazı değişiklikler olmakla beraber, 22 Mart 1916 tarihinde şu şekilde kurulmuştur:¹⁶5'inci Tümen (13'üncü Alay (Üç Tabur ve bir Makineli Tüfek Bölüğü), 14'üncü Alay (Dört Tabur ve bir makineli Tüfek Bölüğü), 15'inci Alay (Dört Tabur)), Üç Çubuk Ateşli Dağ Bataryası, İstihkâm ve Sıhhiye Bölüğü, Üç hafif ve Üç Ağır Erzak Kolu, Üç Piyade bir Topçu Cephane Kolu, Seyyar Hastane, Ekmekçi Takımı, Çapakçur Müfrezesi (Milis Kuvvetler bulunmaktadır.) ve Van Gölü Güney Müfrezesi. Bitlis-Muş-Oğnut cephesinin emir komutasını alan Miralay Mustafa Kemal'in emrindeki bu kuvvetlerin muharip gücü ise 9.297 tüfek, 7 ağır makineli tüfek, 19 top ve 13.471 erden oluşmaktadır.¹⁷

Teşkilatlanmada da görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı birlikler arasında bölge halkından oluşturulmuş gönüllü milis kuvvetlerde bulunmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanı olarak görev yaptığı dönem boyunca bölge halkı ile sıcak ilişkiler ve Kürt aşiretleri ile kurduğu dostluklar

Savaş Günlüğü, Yay Haz.: İzzettin Çalışlar- İsmet Görgülü, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 190.

¹³ Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 34.

¹⁴ Tezer, *age.*, s. 37; Cevat Abbas Gürer, *Atatürk'ün Yaveri (Cepbeden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl)*, Der.: Turgut Gürer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, Ayhan Matbaası, İstanbul, 2019, s. 167.

¹⁵ *ATASE Arşivi*, BDH Kl.4466, Dos. H-12, Fih.1-24.

¹⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı* Cilt 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, Kuruluş 8.

¹⁷ *Kafkas Cephesi 2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 39; Kocatürk, *age.*, s. 47.

sayesinde onları teşkilatlandırmış ve bu milis güçleri verimli şekilde kullanmıştır¹⁸. Diyarbakır Hazro'dan Hatip ve Mehmet Beyler, Silvan'dan Sadık Bey ve Ali Ağa, Bitlis Mutki'den Hacı Mustafa ile aşiretlerin önde gelenleriyle görüşmüştür. Mustafa Kemal Paşa bölgede yaptığı gezilerinde Kürt Teali Cemiyeti üyelerine bağımsız Kürdistan fikrinin İngilizler tarafından Ermeniler lehine kullanılan bir plan olduğunu anlatarak düşmana karşı birlik ve beraberliği sağlamaya çalışmıştır.¹⁹Solhan bölgesinde her ailede on beş yaşında bir erkek bırakılarak ailedeki diğer erkeklerin milis alaylarına katılmalarının sağlanmış olması, Mustafa Kemal'in ve Solhan halkının vatan savunmasında azim ve gayretlerinin bir göstergesi olmuştur.²⁰

Bitlis halkı bölgenin işgalden kurtarılmasında büyük azim ve kararlılık göstermiştir. Ancak olumsuz hava şartlarının burada icra edilen faaliyetlerin önünde önemli bir engel olduğu anlaşılmaktadır. Kış mevsiminin koşulları ağırlaştığında, yoğun kar yağışı olduğu zamanlar da arabalar yerine hayvanlar kullanılmıştır. Cepheye daha fazla erzak götürülebilmesi maksadıyla hayvanların sırtlarına daha fazla erzak yüklenmiş, kızaklar ise insanlar tarafından çekilmiştir.²¹ Bazı istisnalar²² dışında bölge halkı Osmanlı ordusuna her zaman yardım etmiştir. Oluşturdukları milis kuvvetlerle düşmana ağır kayıplar verdirmişlerdir.²³

16'ncı Kolordu'nun harekât alanı Bitlis, Muş ve Çapakçur bölgeleri ile civarını içermektedir. Bu coğrafyada yer alan Muş Ovası Muş'un güneyindeki Haçreş Dağı ile Solhan ve Varto Dağları arasındaki ovalardan birisidir. Aynı zamanda Murat Vadisi ve Van Gölü havzaları üzerindeki önemli harekât

¹⁸ Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 36, Kasım 1996, s.917; Mahmut Akyürekli, *Kürtlerle Türkler Bin Yıllık Geçmişin Kısa Tarihi*, Şenyıldız Matbaacılık, İstanbul, 2016, s. 78.

¹⁹ İpek Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 205-206.

²⁰ Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Harbinde...", s. 33.

²¹ Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 238-239.

²² Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 3 Eylül 1916 tarihli raporda şu bilgiler bulunmaktadır. Bölge mülki idaresinin neredeyse bütün mesaisinin ordu iâşesinden ibaret duruma geldiğini, ordunun yağmur ve kış mevsimi yaklaştığından yüklü miktarda vesait-i nakliye ve ihtiyaç duyduğunu, mülki idare bu kadar özveriyle çalışırken vatan ve din sevgisi olmayan aşiretlerin hayvanlarını ve vesait-i nakliyelerini kendisinin ve görevli memurların köyelerine geldiğinde kendilerinden kaçırdıklarını bildirmiştir. bk. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti İrade-i Umumiye Müdüriyeti (DH.İ.UM)*, 82-1.

²³ Koca, agm., s. 345.

alanlarının başında gelmektedir. Muş- Varto-Hınıs-Erzurum yoluyla, Elâzığ-Palu-Muş-Tatvan yolu ve Muş-Bitlis yolu ovanın içinden geçtiği için ova önemli bir yol güzergâhı üzerindedir²⁴. Bir kısmı toprak olan Bitlis, Ziyaret, Garzan²⁵ ve Diyarbakır yolu her türlü aracın hareketine elverişli değilse de piyadelerin yürüyüşüne ve mekkârelerin²⁶ geçmesine elverişlidir. Muş, Kulp, Diyarbakır yolları ve Muş, Sason, Silvan yolları toprak tavsiyeli ve sadece yaz aylarında harekâta elverişlidir.²⁷

22 Mart 1916 tarihinde Refet Bey'in (Bele) komutanlığındaki 5'inci Tümen'in verdiği bir raporda 16'ncı Kolordu'nun bulunduğu coğrafyadaki lojistik sıkıntıya dikkat çekilmektedir. Raporda Tümen'in ihtiyaçlarının Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerinden karşılandığı, işe malzemelerinin hali hazırda dört günlük toplanabildiği belirtilmiştir. Diyarbakır'ın aksine Bitlis vilayetinden beklenen erzakın gelemediğini ve dolayısıyla harekâtın istenilen zamanda başlayamayacağını vurgulamıştır. Ayrıca Duhan²⁸ Boğazı ve Hürmüz²⁹ civarındaki yaylalarda iki arşın (metre) kar olduğu ve piyadenin harekâtını olumsuz etkilediğini, Zaviyesor³⁰ ve Destumi'de³¹ Tümen'in en az beş günlük yiyecek erzakı bulunmadıkça harekâtı uygun görülmediğini ve vaziyetin iç açıcı olmadığını bildirmiştir.³² 5'inci Tümen kendi ihtiyaçlarını cephe gerisinde Zeviyesor bölgesinde depo etmek suretiyle sağlamaya çalışmıştır. Bölgedeki birlikler daha ziyade bedelini ödeyerek halktan yiyecek tedarik etmiştir. Taze sebze meyve ikmalinde çok güçlük çekilmiştir. Bu ikmal maddeleri ancak Diyarbakır, Bitlis, Muş gibi büyük yerlerden kısmen sağlanabilmiştir.³³

Savaş esnasında memleket içinden karşılanamayan ikmal maddeleri müttefik Almanya'dan temin edilmeye çalışılmıştır. Yurda gelen ve depolara sevk edilen mallar taşıma araçlarıyla ikmal bölgelerine getirilmiş ve buradan birliklere dağıtılmıştır. 16'ncı Kolordu'nun teşkilatlanması esnasında yalnız alaylarda bulunan ağır makineli tüfekler Almanya'dan alınarak dönem dönem taburlara

²⁴Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991, s. 23.

²⁵ Sürt Vilayeti.

²⁶ Yük taşımada kullanılan at, katır, eşek gibi hayvanlara verilen ad.

²⁷ 2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918), s. 16.

²⁸Bitlis'in Merkez ilçesine bağlı Sarıkonak bucağı.

²⁹ Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak'a bağlı Ağaçköprü köyü.

³⁰ Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak'a bağlı Kayalıbağ köyü mevki.

³¹ Sürt'in Baykan ilçesi Merkez Bucağına bağlı Günbuldu köyü mevki.

³² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-1, Fih.1-18 a, 1-19.

³³ 2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918), s. 322.

verilerek kadroların tamamlanmasına çalışılmıştır.³⁴ Usulüne uygun depolanmadığından ve nemden dolayı el bombalarının aksam ve fitillerinde, kibritliklerde zamanla bozulmalar yaşanmış, üst komutanlıktan sürekli talepte bulunulmuştur.³⁵ Keşif kolları ve ileri hatta bulunan birliklere ihtiyaç duyulan maddeler tam olarak verilmeye çalışılmıştır.³⁶ Topçu mühimmatı yeterince karşılanamamış, muharebeler esnasında sıkıntı çekilmiş, piyade tüfeği mühimmatı ise kısmen karşılanabilmiştir. Tüfek başına 86 mermi hesabıyla ihtiyat cephanesi bulundurulmaya çalışılmıştır.³⁷ Mühimmat ihtiyaçlarının karşılanmasından daha çok cepheye ulaştırılmasında ve uygun ortamda depolanmasında sıkıntı çekilmiştir.³⁸

2'nci Ordu bölgesinde toplam 450 km'den oluşan iki menzil yolu kullanılmıştır. Ancak bu yollara ulaşmak içinde 150 km yaya olarak intikal edilmiştir. Menzil yollarının uzunluğuna ilaveten, birliklerdeki ikmal teşkillerinin eksikliği ve kış şartları işi iyice zorlaştırmıştır. Menzil Teşkilatı henüz oluşturulmadığından ve erzak kolları dağlık arazide yetersiz kaldığından birliğin yiyeceği yöre halkından teşkil edilen hamal bölükleri ile taşınmıştır.³⁹

Erlerin kıyafetleri kış şartlarına göre tertiplenmediğinden ve evvelden depolar doldurulmadığından iase maddeleri mahallinden ve en yakın yerlerden tedarik edilmeye çalışılmıştır. Bazı hallerde ve karlı, tipili havalarda hayatı idame sağlayacak kadar erzak birliklere insan sırtlarında büyük zorluklarla getirilmiştir. Ekmek yapımı mümkün olmadığından buğday erlere kavrularak verilmiştir. 2'nci Ordu birliklerinde açlık ve donma yüzünden verilen kayıp 35 binin üzerinde olmuştur. Birlik mevcutları çok azalmış, bölük mevcutları ise 10 ere kadar düşmüştür.⁴⁰

Harekât esnasında veya yığınak zamanlarında sağlık işleri birliklerdeki sıhhiye bölükleri ve seyyar hastaneler vasıtasıyla yürütülmüştür. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nca 1916 Nisan ayında Silvan'da bir seyyar hastane kurulmuştur.⁴¹ Yaz aylarında hasta ve yaralı tahliyesi iyi bir şekilde yapılabilmiş, ancak kış aylarında çoğu zaman aksamış, hasta ve yaralı erler oldukları yerde kalmış ve birçoğu hayatını kaybetmiştir. Özellikle temizlik malzemesinin yetersizliği de

³⁴ *age.*, s. 323.

³⁵ *ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos.75, Fih. 3, 3-1, 3-2, 3-3.*

³⁶ *ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos.75, Fih. 5-2, 5-3, 5-4.*

³⁷ *ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos.97, Fih. 6-2, 12-5,12-7.*

³⁸ *ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos.97, Fih. 2-10, 8-1, 9.*

³⁹ *Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt 2, s. 212.*

⁴⁰ *2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918), s. 25.*

⁴¹ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri, Yay. Haz.: Özlem Demireğen, Alev Keskin, vd., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s. 48.*

eklenince Tifo, Kolera, Tifüs gibi salgın hastalıklar baş göstermiş ve çok sayıda subay ve erin ölümüne sebep olmuştur.⁴²

Muş ve Bitlis'in düşman işgalinden kurtarılmasından sonra 2'nci Ordu Komutanlığı'nın bölgenin işe durumu hakkındaki Harbiye Nezareti'ne gönderdiği rapor şu şekildedir:⁴³

“Muş ovasında geçen seneki mahsulden döküntü hububat ve yeni yetişen cüzi mahsulden ve ottan başka bir şey yoktur. Düşman geri çekilirken bütün zahireyi, tarlaları ve otları yakmıştır. Bir tek nakil vasıtası bulmak kabil değildir. Bu sebeple ordunun mahallinde bulacağı işe maddeleriyle bir iki gün ileri atılabilmesindeki ümit boşa çıkmıştır. Geriden kâfi miktardaki işe maddesi getirilemediğinden bütün arzuya rağmen bir zaman için daha ilerlemek mümkün olmayacaktır.”

Bitlis'in düşman işgalinden kurtarılması esnasında Rus orduları Tatvan'a müteakiben Ahlat istikametine çekilmiş ve Ruslar takip edilirken milis kuvvetlere cephane günlük olarak az miktarda verilebilmiştir.⁴⁴ 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın harekât kabiliyeti yeterli olmasına rağmen lojistik bakımdan yetersiz durumda olması müteakip harekât safhaları olan başarıdan faydalanma ve takip harekâtını⁴⁵ da engellediğini söylemek mümkündür.

3'üncü Ordu Kurmay Başkanlığı görevini yürüten Alman Yarbay Felix Guze⁴⁶ anılarında 1916 yılı Kafkas Cephesi'nde iki tarafın lojistik imkân ve kabiliyetlerini karşılamıştır. 2'nci Ordu'nun Kafkas Cephesi'ne geldiğinde cephedeki işe azami seviyeye gelirken, Rusların ise geri hatlarındaki ulaşım ve nakliyesinin iyi durumda olduğundan bahsetmiştir. Trabzon'un da işgal edilmesiyle denizyolunu da kullanan Ruslar, savaş alanına hem erzak hem de

⁴² 2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918), s. 326.

⁴³ Salahattin Selşik, “Kafkas Harekât Mıntıkasında 2.Ordunun (1332) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri”, *Askeri Mecma*, Sayı 62, İstanbul Askeri Matbaa, 1944, s. 26.

⁴⁴ *ATASE Arşini*, BDH Kls.4466, Dos. H-29, Fih.1-4, 1-4a.

⁴⁵ Başarıdan faydalanma taarruz eden birliğin savunma yapan birlik üzerinde baskıyı sürdürerek ona daha fazla tahribat vermesidir. Savunanın düzensiz olarak geri çekilmesini sağlayarak daha geride başka bir yerde tutunamamasını ve parçalanmasını hedef alır. Takip harekâtı ise başarıdan faydalanma safhasını takip eden, savunayı imha etmeyi amaçlayan bir harekâttır. bk. *FM-100-5 Operations*, Headquarters Department of the Army, Washington, DC, 14 June 1993, s. 13-8.

⁴⁶ Yarbay Felix Guze, 23 Nisan 1914 tarihinde yarbaylığa terfi etmiş ve aynı tarihte Osmanlı ordusuna katılarak 3'üncü Ordu kurmay başkanlığına atanmıştır. 22 Aralık 1914 tarihinde 3'üncü Ordu Kurmay Başkan Yardımcılığına getirilmiştir. Ancak Hafız Hakkı Paşa, Guze'yi görevden azlederek yerine Kara Vasıfı getirmiştir. 26 Aralık 1915 tarihinde sağlık durumundan dolayı 8 hafta süreyle Almanya'ya gitmiş, 07 Şubat 1916 tarihinde geri dönmüştür. 15 Aralık 1914 tarihinde Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası, 02 Ocak 1915'te Üçüncü Rütbeden Osmanî Nişanı, 10 Ocak 1915 tarihinde Altın Liyakat Muharebe Madalyası ile ödüllendirilmiştir.” bk. Felix Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev. Yarbay Hakkı (Akoğuz), ATASE Yayını, Ankara, 2007, s. VII.

takviye birlik göndermede sıkıntı çekmezken, Türkler nakliye vasıtalarının yetersiz ve yolların kötü olmasından dolayı Ruslardan üstün bir orduyu yarım sene içinde İstanbul'dan Kafkas Cephesi'ne sevk etmede başarılı olamadığını ifade etmiştir.⁴⁷ 2'nci Ordunun istenilen yer ve zamanda harekât alanına nakledilememiş olması, lojistik açıdan üstün Rus taarruzlarına karşı 3'üncü Ordu'nun yeterince desteklenemediğini ortaya koymaktadır.

Bitlis ve Muş Muharebelerinin Mustafa Kemal Paşa'ya Katkıları

Bölgeye intikalini tamamlayan 16'ncı Kolordu Komutanlığının amacı; taarruz hazırlıkları tamamlanıncaya kadar düşmanın ilerlemesini durdurmaktır. Bu maksadın tahakkuku için Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ilk iş olarak verdiği emirde, 5'inci Tümen'in Bitlis'i geri almak için Botan Vadisi ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgenin emniyetinin almasını ve Bitlis Boğazı'nın korumasını istemiştir.⁴⁸

Mustafa Kemal Mardin ve Diyarbakır'da bulunduğu sıralarda birlikleri hakkında karargâh erkânı ile beraber durum değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴⁹ 16'ncı Kolordu Komutanı birliklerden gelen raporlar ve değerlendirmeler sonucunda 31 Mart 1916 tarihinde birliklerin durumu hakkında aşağıdaki şu bilgilere yer verilmiştir:

Bitlis istikametinde ilerlemekte olan 5'nci Tümen Bitlis Boğazı'ndan düşmanı atarak düşmanın asıl mevziine yaklaşırken, gönüllüler de Nabat Dağı'nı işgal etmiştir. Mutki Müfrezesi; Mutki gölgesinde bir kısım düşman kuvvetini Kerp istikametinde taarruzla geriye atmıştır. Van Gölü Güney Müfrezesi; Hizan bölgesinden kuzey istikametinde ilerlemesine devam etmiştir. Silvan Müfrezesi; Şin Köyü mevkiinde, gönüllülerden oluşturulan bir kısım kuvvet Geligüzten-Kozma Dağı-Oruh hattında, bir kısım kuvvet de Genç ve Ardeşin bölgesindedir. Çapakçur Müfrezesi; bir kısım kuvvetiyle Masalla Deresi bölgesinin gerisinde, Ardeşin'de ki kuvvetle irtibat halinde, Oğnut'tan çekilen kuvvetler Sigi⁵⁰ bölgesinde toplanmış ve karargâhı Bingöl'de bulunmaktadır.⁵¹ Düşman kuvvetleri ise bu bölgede; Kigi'dan Reşadiye'ye kadar olan cephe Rusların 4'üncü Kolordu'suna bağlı 2'nci Avcı Kazak Süvari Tümeni, 1'inci Müstahfız Piyade Tugayı, iki atlı piyade hudut alayı ile bir batarya, iki Drojin ve iki Ermeni taburuyla bir istihkâm taburundan oluşmaktadır.⁵²

⁴⁷ *age.*, s. 74-79.

⁴⁸ *2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 40-47; *Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt 2, s. 212.

⁴⁹ *2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 45.

⁵⁰ Bingöl'ün Merkez ilçesi Ilıcalar bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Çobantaşı.

⁵¹ *2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 50, Kroki-7.

⁵² *age.*, Kroki 3.

Mustafa Kemal Paşa Muş ve Bitlis cephelerine ayrı bir önem göstermiştir. Bu maksatla ilk iş olarak birliklerinin buldukları bölgelere giderek denetlemeler yapmıştır.⁵³ Harbiye Nezareti'ne 31 Mart 1916 tarihinde Derne Komutanlığı sırasında uyguladığı usul ile milis kuvveti oluşturmak üzere hazır olduğunu, bölgede saklanmış silah ve firarilerin böylece çıkarılabileceğini ve bu iş için emir beklediğini bildirmiştir.⁵⁴ Mustafa Kemal Paşa katıldığı Trablusgarp Savaşı'nda bölgeye gitmesine müteakiben durum tespiti yaptıktan birkaç ay sonra aralarında anlaşmazlık olan bölge halkını teşkilatlandırmış, bir gaye altında toplayabilmiş, üstün İtalyan kuvvetlerine karşı başarılı direnişler gerçekleştirmişti.⁵⁵ Trablusgarp Savaşı'nda milis teşkilatlanma konusunda edindiği tecrübeleri Kafkas Cephesi'nde başarıyla uyguladığını söylemek mümkündür.

Ruslar harekât bölgesine intikal halinde olan 2'nci Ordu'nun yığınağını dağıtmak ve kuvvet miktarını anlamak için beklenen zamandan daha önce taarruza geçmişlerdir. Bu durum üzerine Harbiye Nezaretinde, Rusların daha önceden 2'nci Ordu'nun harekât planları hakkında bilgi sahibi oldukları hakkında kuvvetli şüphe uyanmıştır. Sonradan anlaşıldığına göre, Ruslar tarafından keşif faaliyeti yapılırken bölgede 2'nci Ordu Komutanlığı'ndan esir alınan bir subaydan detaylı bilgi alındığı belirtilmiştir. Bu subayın 2'nci Ordu karargâhında görevli olduğu Rus kaynaklarında belirtilmiş olsa da bu husus Türk tarafı tarafından teyit edilememiştir.⁵⁶

Mustafa Kemal Paşa, düşmanın daha batı bölgelere sarkmasını engellemek amacıyla derhal 5'inci Tümen ve Çapakçur Müfrezesini uygun bölgelere yerleştirmiştir. Milis kuvvetlerinin Hacı Musa Bey idaresinde toplanmalarını ve Bitlis bölgesine yapılacak taarruzda yer alarak dağılmamalarını istemiştir. Bu hususta Sason ve Mutki bölgelerinde bulunan milis kuvvetlerine; 5'inci Tümen Komutanı'nın emrinde olup, her hususta gereken emri kendisinden alacaklarını, mahallindeki en büyük mülkiye memurları dahi, müfrezelerin ihtiyacını sağlamak ve halkın moralini yüksek tutmak hususunda birliklerle iş birliği yapacaklarını bildirmiştir. Ayrıca düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına gayret gösterilmesinin çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş Ovası'na doğru sarkan düşmanın taciz edilmesini, Hacı Musa Bey'in 5'inci Tümen'in Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle

⁵³ Tezer, *age.*, s. 37.

⁵⁴ *ATAŞE Arşivi*, BDH Kls. 4466, Dos.H-14, Fih.1-12.

⁵⁵ Cemal Kutay, *Trablus-Garp'de Bir Arınç Kabraman*, Neşreden: Mustafa Unan, Tarih Yayınları Müessesesi, İstanbul, 1963, s. 152.

⁵⁶ Selişık, *age.*, s.4-5; Maslofski, E.V, *General Maslofski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidî*, Çev.: Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1935, s. 440.

aralıksız olarak irtibatla bulunmasını ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılmasını 6 Nisan 1916 tarihinde bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa milis kuvvetlerine talimatlarını vermesine müteakiben ikmal ve iaşe konularında girişimlerde bulunmuştur. İkmal faaliyetlerinin daha iyi yapılabilmesi maksadıyla Bitlis, Diyarbakır, Urfa ileri bölgelerinin yetki ve sorumluluğu 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na verilmiştir.⁵⁷

İaşe tedariki hususunda 2'nci Ordu Komutanlığı ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı arasında ileri bölgelere erzak ulaştırılması maksadıyla hayvan alınması konusunda yazışmalar yapılmış, ancak ihtiyaç duyulan miktarın çok azı karşılanabilmiştir.⁵⁸ İhtiyacın karşılanması ileri harekât içinde çok önemli olduğundan durum Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiş, nakliye ihtiyacını karşılamak maksadıyla mahallinden 600 katır satın alınması için 6000 lira talep edilmiştir. Bu talep karşılanarak istenilen para Diyarbakır Osmanlı Bankası'na gönderilmiştir.⁵⁹

16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa bir taraftan ikmal faaliyetlerini düzenlemeye devam ederken, diğer taraftan da karşı taarruzlarla düşmanın cephe içlerine sarkmasını engelleyip, geri püskürtmeye çalışmıştır. Bu maksatla 2'nci Ordu Komutanlığı'na 10 Nisan 1916'da gönderdiği raporda kolordunun cephesini; 5'inci Tümen cephesi, 17'nci Alay Bölgesi⁶⁰, Sason Bölgesi ve Palu Bölgesi olarak kısımlara ayırdığını bildirmiştir.⁶¹ Sağ kanatta Musul Grubu ile sol kanatta ise 3'üncü Ordu'nun 36'ncı Tümeni ile irtibat ve temasını sağlamıştır.⁶²

Birliklerine bölgelerini paylaştırdıktan sonra Mustafa Kemal Paşa bir emir yayımlayarak birliklerin yapacakları hareket tarzlarını, görev ve sorumluluklarını bildirmiştir. Bu emirde, son günlerde Rusların Mutki ve Sason bölgeleriyle Şin ve Oruh bölgelerine karşı bazı harekette bulunduğu anlaşıldığını, 5'inci Tümen'in Bitlis'e karşı yapacağı taarruz hazırlıklarına devam ederken Mutki, Sason bölgelerindeki milis kuvvetleriyle Rusların Bitlis-Muş arasındaki ikmal yoluna karşı saldırılar düzenleyerek düşmanın hareketlerinin engellemesini

⁵⁷ *2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 53.

⁵⁸ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4466, Dos.H-15, Fih.1-14; Dos.H-16, Fih. 1-7a, 1-8.

⁵⁹ *BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)*, 512-109, 28-12-1331(13 Mart 1916); *BOA DH.İ.U.M*, 4-29, 11-5-1334 (15 Mart 1916).

⁶⁰ Alay Komutanı Albay Reşat (Çiğiltepe)Bey'dir.

⁶¹ Özlü, agm., s. 401.

⁶² 5'inci Tümen Cephesi'nde Botan Suyu ile Van Gölü'ne akan Güzeldere arasındaki Hizan bölgesinde Van Gölü güneyi müfrezesi konuşlanmıştır. Güzeldere ile Bitlis Boğazı arasında bir taburu eksik 5'inci Piyade Tümeni, Bitlis Boğazı ile Muş –Bitlis yolu üzerinden Nuh'dan 5 km kadar doğuda bulunan Hotayta silsilesini aşınca Mutki bölgesinde Hacı Musa komutasındaki Gönüllü Müfrezesi bulunmaktaydı. bk. *2'inci Ordu Harekâtı*, Krokı-8.

istemmiştir. 17'nci Alay'ın ise Kulp bölgesinde bulunarak, Genç'ten Muş'a giden yol arasındaki bölgeyi ve önemli olarak Muş ile Kulp arasındaki gedikleri Kozma Dağı ilerisinden itibaren korumasını, Çapakçur Müfrezesinin sağ kanadının, Ardeşin'den başlamak üzere, Murat Vadisi'nde bulunmasını emretmiştir.⁶³

Mustafa Kemal Paşa kolordu sorumluluk bölgesindeki ikmal ve işe faaliyetleri ile birliklerin cephedeki durumlarını yerinde görmek amacıyla 19 Nisan 1916 tarihinde ilk önce 5'inci Tümen bölgesine teftişe gitmiş ve hava muhalefeti nedeniyle de birkaç gün bölgede kalmıştır. Çeşitli bölgelerdeki birliklerde denetlemelerde bulunmuş ve bu esnada iki kilometre uzunluğunda Bitlis Deresi ile Akabdağ arasındaki alay ihtiyatını ve topçu mevzilerini teftiş ettiğini ve gerekli düzenlemeleri yaptığını belirtmiştir.⁶⁴

22 Nisan 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa denetlemelerde tespit ettiği aksaklıkları ve yapılması gerekenleri 5'inci Tümen Komutanlığı'na bir emirle bildirmiştir. Bu emirde özellikle büyük küçük her birliğin düşmanı mümkün olduğu kadar uzaktan görebilecek yetenekte olmasını istemiştir. Bu maksadın gerçekleşmesi içinde düşmanın hal ve hareketleri ile mevkiinin doğru tespit edilmesinin gerekli olduğu, cephe ilerisinde arazinin müsaade ettiği kadar uzakları görebilecek ve düşmanın hâl ve hareketini uzaktan anlayacak araçlarla gerek gündüz ve gerekse gece keşif kolları çıkarılmasını veya sabit postalar oluşturulmasını emretmiştir. Cephe üzerinde arazinin toprak ya da kar kaplı olup olmaması durumuna göre boy siperleri yapılmasını ve tahkim edilmesini gerek mevzi üzerinde gerekse mevzi ilerisinde nöbetçilerin devamlı çift olarak bulunmasını belirtmiştir. Her kuvvetin cepheye yakınlığı nispetinde hazırlık derecesinin tespit edilmesini, topçu gözetleme mahallerinin ateş tesiri ve ileri araziye en iyi görebilecek mahallerde olmasını, muharebe ağırlıklarının mühimmat ikmalini yapabilecek derecede tabur cephelerinin yakın gerisine alınmasını istemiştir. 15'inci Alay karargâh bölgesinde ve yol üzerinde konuşlu bulunan alayın 12'nci Bölüğü'ndeki askerlerin çantalarındaki gerekli olmayan eşyaların, kalan büyük ağırlıkların yanında ve uygun bir alanda, taburca, toplu olarak bulundurulmasını emretmiştir.⁶⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın denetlemelerinde özellikle piyade mevziileri, tahkimat ve topçu gözetleme yerlerinin araziye en iyi şekilde görebilecek yerlerden seçilmesi konusundaki düzenlemeleri harekâtın kazanılmasına büyük

⁶³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih.1-3,1-4; 2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918), s. 58-59.

⁶⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih.1-6, 1-6a; Tezer, *age.*, s. 39.

⁶⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih.1-10a, 1-11.

katkı sağlamıştır.⁶⁶ Yazmış olduğu emirden de anlaşılacağı gibi örtü ve gizleme konularında hassasiyet gösterilmesini istemiş ve düşmanın önceden tespit edilmesinin üzerinde önemle durmuştur.

25 Nisan 1916 tarihinde Güzeldere ve Bitlis Boğazı arasındaki bölgeyi elde etmek amacıyla 5'inci Tümen'in sağ tarafına taarruz eden Rus kuvvetleri bomba baskınlarıyla durdurulmuş, 26 Nisan 1916 tarihinde kuvvetlerini artırarak ve oyalama muharebesi yaparak devam eden Rus taarruzları 300-400 m kadar ilerlese de geri püskürtülmüştür. 26-27 Nisan 1916 gecesi Ruslar tekrar taarruza teşebbüs etmiş ancak 600'den fazla zayıat vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁷

Mustafa Kemal Paşa, 29 Nisan 1916 tarihinde birliklere gönderdiği bir emirde her zabitanın bulunduğu bölgeyi ve civarını tanımasını, mıntıkasında bulunan bütün yolları iyice bilmesini ve ileri hatlarda bulunanların düşmanın mevzilerini, taarruz edilmesi halinde takip edilecek gizli ve örtülü yolları öğrenerek askerlerine de arazi üzerinde ders vererek öğretmesini emretmiştir.⁶⁸ Kolordu Komutanı olduğu dönemde subayların eğitim eksiklerini her zaman tespit etmeye önem vermiş ve bu eksiklikleri giderebilmeleri amacıyla "*Ta'lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar*" adlı broşür yazarak birliklerine dağıtmıştır.⁶⁹

Doğu Cephesine gelen takviye birliklerinin sayısı arttıkça bu duruma bağlı olarak 2'nci Ordu Komutanlığı'nın askerî teşkilatlanması sürekli değişmiştir. 8 Mayıs 1916 tarihi itibarıyla 16'ncı Kolordu Komutanlığı karargâhı Silvan'da olmak üzere 5 ve 8'inci Tümenlerden oluşturulmuştur.⁷⁰ 5'inci Tümen Bitlis bölgesinde, 8'inci Tümen⁷¹ Kulp bölgesinde, Kolordu Karargâhı Diyarbakır'dadır. Ruslar ise 5'inci Tümen karşısında Koltik köyünün doğu ve batı sırtlarıyla, Perhant köyünün güneyindeki Nabat Dağları'nı ileri birlikleriyle işgal eden Bitlis civarındaki üç piyade ve bir süvari alayı ile 12 toptan ibarettir. Kulp bölgesi Kızılağaç civarındaki Rus birlikleri biri Ermeni taburu olmak üzere altı piyade taburu, iki süvari bölüğü ve altı toptan ibaret bir kuvvetten oluşmaktaydı.⁷²

⁶⁶ Durgun, agm., s. 88.

⁶⁷ *2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 70; *Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt 2, s. 218.

⁶⁸ *ATASE Arşini*, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih.1-25.

⁶⁹ Mustafa Kemal, *Talim ve Terbiye Hakkında Program* (16'nci Kolordu Komutanı Mustafa Kemal), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2016, s. 3.

⁷⁰ *Kafkas Cephesi 2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 74.

⁷¹ Tümen Komutanı Yarbay Nuri (Conker) Bey'dir.

⁷² Bölgedeki Rus kuvvetleri 4'üncü Kafkas Kolordusuna bağlı 5, 6, 7, 8'inci Alaylardan, 2'nci Kafkas Avcı Tümeni, 1,5 ve 119'uncu Sibirya Ermeni Taburlarıyla, Drojen Taburu ve numarası

Haziran ayı başında Rusların hazırlıklarının ve faaliyetlerin arttığı, Muş bölgesine kuvvet takviyesi yaptıklarının gözlemlenmiş ve Kulp bölgesi üzerine bir taarruzda bulanacakları tahmin edilmiştir. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa bu durum üzerine birliklerin muharebe için hazırlıklarını arttırmalarını emretmiştir. Ruslar 5-12 Haziran 1916 tarihleri arasında birçok cepheye saldırıya geçmişler ancak taarruzlarında başarı gösterememişlerdir.⁷³

Kolordu karargâhının Silvan'a intikali ve konuşlanması işlemlerini takip eden Mustafa Kemal Paşa, yarım kalan denetlemelerine devam etmek maksadıyla 8 Haziran 1916 tarihinde Nuri Conker'in emir komutasında bulunan 8'inci Tümen Komutanlığı bölgesine gelmiştir.⁷⁴ Ertesi sabah 06.00 sularında Ruslar Anduk Dağı kuzeyine saldırıya geçmiştir. Rusların bu saldırıları yapılan karşı taarruzlarla durdurulmuş olsa da Kurtik dağlarında bulunan 35'inci Alay'a ve aynı anda 18'inci Alay'a Rus taarruzları sürmüştür.⁷⁵ 8 Haziran sabahı Ruslar Çapakçur bölgesinde Oğnut Müfrezesine taarruz etmiş, müfrezeye 9 Haziran'da Sığı istikametine çekilmeye mecbur kalmıştır.⁷⁶

Mustafa Kemal Paşa Rusların bu saldırıları karşısında cephe gerilerinde önceden hazırlanmış belli noktaları atlı olarak dolaşmıştır. Kulp Geçidi'ni hazırlanmış mevziden mi yoksa geçidin içerisine çekilerek dışarıdan mı savunmanın daha iyi olacağı ihtimalleri üzerine de önemle durmuştur. Hazırlanan siperlerin düşmanın harekâtına çok elverişli olduğunu, dost birliklerin ise geri çekilmesine elverişsiz olduğunu tespit etmiştir. Muharebenin kaybedilmesi halinde hazırlanan mevzilerde tutunmak imkânsız olacağından, tüm birliğin esir alınması gibi telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğuracağını da düşünerek bu savunma hattını hatalı ve tehlikeli görmüştür.⁷⁷

Rus 4'üncü Kolordusu aldığı direktifle Muş ve Oğnut'ta kuvvet toplayıp Harput istikametinde taarruza geçmek ve yığınağını tamamlamadan önce 2'inci Ordu'ya darbe vurmak istemiştir. Bu amaçla; bir tugay, bir Ermeni taburu ve bir hudut taburu olmak üzere toplam 10 tabur kadar kuvvetini Bitlis güneyindeki 5'inci Tümen'e karşı bırakarak altı alay kadar kuvvetini de Muş'ta toplamıştır. 12 Temmuz 1916 tarihinde saat 03.00 sıralarında topçu hazırlık atışlarıyla Rus ordusu bir iç hat manevrasıyla Kulp Boğazı'nı elde etmeye çalışmıştır. Kozma

bilinmeyen iki tabur ile birlikte toplam 22 piyade taburundan oluşan bir güçle teşkil edilmiştir. bk. *2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 75, Kroki-12.

⁷³ *Kafkas Cephesi 2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 83.

⁷⁴ Yaşar Gürsoy, *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri CONKER*, Alfa Basım Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 77.

⁷⁵ Tezer, *age.*, s. 41-42.

⁷⁶ *2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s. 84.

⁷⁷ Tezer, *age.*, s. 42-43.

ve Kortik üzerinden taarruza başlamıştır. 23 ve 17'nci Alaylar ile taarruzlar durdurulmaya çalışılsa da düşman kuvvetlerinin çok üstün durumda olması bir tarafa 8'inci Tümen'in ihtiyatı bile kalmamıştır. Sahra toprakları Kulp Boğazı'nı geçemediğinden tümende yalnız bir dağ bataryası kalmıştır. 13 Temmuz 1916 tarihinde saat 06.40'da mevzilere 600-700 metre yaklaşan düşmanın dört-beş alay kuvvetinde ve 36 toptan ibaret olduğu anlaşılmıştır. 8'inci Tümen, devam eden Rus saldırılarına karşı olağanüstü bir kahramanlık göstermiş olsa da 14 Temmuz 2016'da Muş cephesi düşman tarafından yarılmıştır. Türk birlikleri 25 kilometrelik genişliğinde bir mevzi bırakarak büyük bir ustalıklarla Kulp Boğazı'ndan geri çekilmiştir. Özellikle Kortik dağında çok kanlı muharebeler yapılmış ve arazinin sarplığından yararlanan Türk askerleri Ruslara ciddi kayıplar vermiştir. Ancak devam eden saldırılar karşısında Türk birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. İlk geri çekilme 7 km genişliğinde icra edilmiştir. Harekâtı bölgeden sevk ve idare eden, daha önce de cephe gerisinde savunma mevzilerini teftiş eden Mustafa Kemal Paşa, bu mevzilerin Şin boğazını kapsayacak durumda olmadığını ve Andok'dan gelen vadi ilerisinde bulunmasını çok sakıncalı gördüğünden bir gece sonra yeni savunma hattının 2 km daha güneye çekilmesini ve Panak sırtlarının elde bulundurulmasını emretmiştir. Ayrıca Kulp Boğazı'nın adım adım savunulmasını ve Malabadi bölgesinde takviye edilmiş bir alayın bulundurulmasını istemiştir.⁷⁸

Lord Kınross'un ifadeleriyle Atatürk'ün aldığı bu stratejik karar;

“2'nci Ordunun sağ yanında kolordusuyla dövüşen Mustafa Kemal çarpışmanın en hareketli yerindeydi soğukkanlılığı sayesinde muhtemel bir esirlikten ya da ölümden kurtulmuştu. Sonra sorumluluğu üzerine alarak bir geri çekilme emri verdi, emir dışı hareketiyle tehlikeye atmış olduğu meslek hayatı böylece kurtuluyordu.”

cümleleriyle yorumlamıştır.⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa bu stratejik geri çekilme kararının daha geniş kapsamlısını İstiklal Harbi'nde 10-24 Temmuz 1921 tarihleri arasında cereyan eden Eskişehir-Kütahya Muharebeleri sırasında vermiştir. Türk Ordusu'nu 150 km geriye Sakarya Nehri doğusuna çekmiş ve burada savunma harekâtı planlamış ve uygulamıştır.⁸⁰ Türk Ordusu için uygun olan şartları hazırlarken Yunan kuvvetlerini daha zor şartlarda harekât yapmaya mecbur etmiş ve başarı sağlamıştır.

30 Temmuz 1916 tarihine gelindiğinde Ruslar üstün kuvvetlerle taarruz ederek Oğnut'u zapt etmiştir. Karşı taarruzlarla geri püskürtülmüşlerse de 20

⁷⁸ Çakmak, *age.*, s. 153; 2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918), s. 101-103.

⁷⁹ Lord Kinross, *Atatürk - Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, Akdeniz Yayıncılık, 13. Basım, İstanbul, 2002, s. 130.

⁸⁰ Suat İlhan, *Atatürk ve Askerlik Düşünce ve Uygulamaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 161.

Rus taburunun hep birlikte taarruzu üzerine 1 Ağustos 1916'da Türkler geri çekilmeye mecbur kalmış, Ruslar 7'nci Tümenen 300 esir ile bir top üç mitralyöz ele geçirmiştir.⁸¹

Mustafa Kemal Paşa 5 ve 8'inci Tümenlere 2-3 Ağustos gece yarısından sonra taarruz edilmesinin emrini vermiştir.⁸² 5'inci Tümen Komutanı Refet Bey (Bele) ancak 5 gün sonra taarruz edebileceğini, cephenin daha iyi bir şekle gireceğini bildirmiştir.⁸³ Mustafa Kemal Paşa 5'inci Tümen Komutanı'nın verdiği cevaba ilişkin tekrar yazdığı emirde; maksadın hâsıl olması için Kolordu olarak topyekûn taarruza geçileceğini, beş gün sonra Tümen'in yapacağı taarruzun amaca hizmet etmeyeceğini, bu taarruzun maksadının Tümen cephesine daha iyi bir şekil vermeye çalışmak olmayıp, bütün kuvvetlerle taarruz ederek amacı yerine getirmek olduğunu belirtmiştir. Aynı emirde kolordunun vazifesinin bugün taarruza geçmek olduğunu vurgulayarak, 5'inci Tümen'in en geç yarın fecirle beraber hareketine başlamasını ve ihtiyat kuvvetlerinin en seri toplanacağı istikametden taarruza geçmek hususunda gerekli tedbirler alarak neticesinin bildirilmesini istemiştir.⁸⁴

Bu emir üzerine 2-3 Ağustos gece yarısından sonra 5'inci Tümen, Bitlis'in güneyindeki Ruslara 9 taburla taarruz etmiştir. Rus kuvvetleri bu taarruza başarıyla mukavemet etmiştir.⁸⁵ Aynı gece 8'inci Tümen'de Rusların Kulp Boğazı karşısında bir alay bıraktığını anlayarak Muş istikametinde taarruza geçmiştir. Muharebeler birkaç gün şiddetli şekilde cereyan etmiştir. Gönüllü müfrezeler araziye iyi bildiklerinden muharebelere olumlu katkıları olmuştur. 16'ncı Kolordu'nun en önemli harekâtı Muş karşı taarruzu olmuştur. 6 Ağustos 1916 tarihinde Ruslar Muş'u terk ederek Murat Nehri'nin gerisine çekilmiştir. Türkler 1000 esir, iki makineli tüfek ve iki top ele geçirmiştir. 5 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen'in taarruzları neticesinde Ruslar mevzilerini terk ederek Bitlis yakınlarına çekilmiştir. 7 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen'in Muş'a girdiği haberi duyulunca Rusların 4'üncü Kolordu Komutanı Nazarbekof Bitlis'ten Tatvan'a çekilmiştir. Daha sonra da Karmaç'a çekilmiştir. Geri çekilen düşmanı 5'inci Tümen takip etmeye devam etmiştir.⁸⁶ 8 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis ve Muş şiddetli muharebelerden sonra düşman işgalinden kurtarılmıştır.⁸⁷

⁸¹ Çakmak, *age.*, s. 154.

⁸² *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4466, Dos. H-27, Fih. 1-22.

⁸³ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4466, Dos. H-27, Fih. 1-23.

⁸⁴ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4466, Dos. H-27, Fih. 1-23 a.

⁸⁵ Edward David William Allen – Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966. s. 391.

⁸⁶ Çakmak, *age.*, s. 154; Özlü, *agm.*, s.406; Allen-Muratoff, *age.*, s. 392.

⁸⁷ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4466, Dos. H-29, Fih.1-7.

Ortaylı, Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'ndeki kolordu komutanlığının ona kazandırdıklarını ve bu konulardaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir:⁸⁸

“Doğu Anadolu'daki tecrübeleri onun askerlik hayatının aslında en parlak safhalarından birini teşkil etmektedir. Çünkü harbin zor zamanlarında ve genel yenilgide önemli başarılar kazandı ve yerli halkı tanıdı. İstiklal Savaşı bittikten sonra İzmit'teki basın toplantısında demeci ve Doğulular üzerine söylediklerinde bu izleri görmek mümkündür. Gerek askerinin yönetimi gerekse ilk defa karşı karşıya geldiği Rus ordusu ve bilhassa “askeri” hakkında orada fikir edindiği anlaşılıyor. Bu gelecekte dış politikayı da tayin edecek bir olaydır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Bu muharebeler esnasında yerli halkla temaslar kurması ve milis güçler oluşturması bölgenin işgalden kurtarılmasına önemli katkı sağlamıştır. Buradaki tecrübeleri ona İstiklal Savaşı'nın harekât planlarını hazırlanmasında yol gösterici olduğu ifade etmek mümkündür.

19 Ağustos 1916 tarihinde Ruslar bir tümen ve bir tugay kadar kuvvetiyle Çapakçur (Bingöl) mevki 7 ve 14'üncü Tümen bölgesine taarruzlarını sürdürmüştür. Çatışma sırasında 8'inci Tümen ile 7'nci Tümen birbirine çok yakın duruma gelmiş hatta iki birliğin ara hattı Murat Nehri olmuştur. Bu durum üzerine 2'nci Ordu Komutanlığı tarafından 8'inci Tümen'e Muş bölgesinde bir takviyeli alay bırakarak 7'nci Tümen bölgesini takviye etmesi için intikal etmesi emri verilmiştir. Müteakiben 7'nci Tümen 20 Ağustos 1916 tarihi itibariyle 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bölgeye gelerek hemen birliklerin emir komutasını almıştır.⁸⁹ Mustafa Kemal Paşa ile Çapakçur muharebeleri esnasında arasında geçen bir olayı Ali Fuat Bey (Cebesoy) anılarında şöyle anlatmaktadır:⁹⁰

“Ben komutanı bulunduğu 14'üncü Tümenle Çapakçur Boğazı'nı çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken tümenimin önemli bir kısmını kaybettiğim sırada Muş'taki 8'inci Tümeni alarak yardıma koşmuş olan 16'nci Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, yandan ve bütün şiddetiyle taarruza geçmiş; beni düştüğüm zor ve tehlikeli durumdan kurtarmış, böylece Çapakçur Boğazı'nın savunması başarıyla sonuçlanmıştır.”

Bitlis ve Muş Muharebelerinin Harp Prensipleri Kapsamında Değerlendirilmesi

Harp, genel anlamıyla devletlerin diplomatik yollarla kabul ettiremedikleri isteklerini yaptırabilmek için giriştikleri silahlı mücadele olarak tanımlanmıştır. Askerî harekât kavramı ise askerî güç unsurlarının barışta ve savaşta

⁸⁸ İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 132-133.

⁸⁹ Çakmak, *age.*, s. 157.

⁹⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 186.

faaliyetleridir. Harekât alanında kara birliklerinin icra ettiği manevraların incelenmesinde kullanılan prensipler de harekât prensipleri olarak ifade edilmekte, genel anlamıyla harp prensipleri olarak bilinmektedir.⁹¹Bu prensipler, tarihsel süreçte meydana gelen savaşlardan çıkarılan derslerin ilkeler düzeyinde belirlenmiş sonuçları olarak da tanımlanabilir. Ancak hangi harp prensibinin, hangi oranda ve savaşın sonucuna ne seviyede etki ettiğini ortaya koymak çok zordur. Tarihte ki tüm savaşlar için geçerli olmamakla beraber savaşın değişen boyutlarına göre önemlerini kaybedebilmekte⁹² ya da önemli hale gelebilmekte, savaşın genel seyrine etki yapabilmektedirler.

Harp prensipleri harekâta komutana bir yol göstericidir.⁹³ Askerî harekâtın planlanmasında ve uygulanmasında kullanılan bir başlangıç noktası olarak ifade etmek mümkündür. Uygulanması mevcut duruma ve harekâtın seyrine bağlıdır. Aralarında bir üstünlük veya öncelik sıralaması olmamakla beraber zafer kazanmayı sağlaması açısından bir bütün olarak düşünülmeli gerekmektedir. Harp prensipleri hedef, taarruz ve manevra, emir komuta birliği, kuvvet tasarrufu ve sıklet merkezi, moral, hukuka uygunluk, sadelik, baskın ve emniyet, hukuka uygunluktan oluşmaktadır.

Hedef Prensibi: Tüm faaliyetleri yönlendirmekle birlikte nihai hedefi düşmanın her türlü savaşma azmini yok etmek ve herhangi bir direnç gösteremeyeceği duruma sokmaktır.⁹⁴ Herhangi bir vazife verildiğinde komutanlar beklenen sonuçları ve etkilerini önceden görmelidir. Hedefler açıkça belirtilmeli, erişebilir olmalı, ulaşıldığında amaç gerçekleştirilmiş olmalı ve elde edilmesi için mevcut güçlerin en fazlasının kullanılmasına da imkân sağlamalıdır.⁹⁵ Hedeflerin erişebilirliğinde güç, zaman ve mekân unsurları da yeterince incelenmeli ve hedef belirlenmelidir. Güç ise hedefin erişebilirliğini belirleyen en önemli unsurdur.⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa Kafkas Cephesi'nde düzenlediği Anafartalar Tarihçesinde “*Muharebede kuvvetten ziyade, kuvveti amaca*

⁹¹ İlhan, *Atatürk ve Askerlik Düşünce...*, s. 8; Hüseyin Düzgün, *Nablus Meydan Muharebesi ve Osmanlı Ordusunun Suriye-Filistin Bölgesinden Çekilmesine Neden Olan Operatif ve Stratejik Hatalar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Milli Savunma Üniversitesi Alpaslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 10-11.

⁹² Ali Bilgin Varlık, “Askerî Tarihin Felsefesi”, 21.Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi, 21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Sayı 4, Ankara, 2013, s. 163; Ferdi Çakmak, *Türk İstiklal Harbi'nde Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (10-24 Temmuz 1921)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Milli Savunma Üniversitesi Alpaslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 168.

⁹³ Topçu ve Almaç, agm., s. 3.

⁹⁴ Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Çev.: Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 28; Düzgün, agt., s. 11.

⁹⁵ Suat İlhan, *Harp Yönetimi ve Atatürk*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 44; Aksoy, age., s. 34.

⁹⁶ İlhan, *Atatürk ve Askerlik Düşünce...*, s. 106.

uygun yönetmek önemlidir.” diyerek harp prensiplerinden gücün ve gücün yönetilmesinin önemini vurgulamıştır.⁹⁷

Mustafa Kemal Paşa, Kafkas Cephesi’nde görev yaptığı dönemde doğru zamanda doğru hedefi belirleyerek emrindeki birliklere taarruz emri vermiş ve Rusları geri çekilmek zorunda bırakarak, bazı yerlerin işgalden kurtarılmasını sağlamıştır. Muş’un işgalden kurtarılması Rus birliklerinin Bitlis’ten geri çekilmesine neden olmuştur.⁹⁸ Ele geçirilen hedef ve kazanılan başarı kesin sonuçlu ve kalıcı olmuştur. Hedeflerden birisine ulaşması diğer hedeflere geçişte kolaylık sağlamıştır.

Emir Komuta Birliği: Askerî tüm güçlerin koordinasyon ve iş birliği yoluyla tek bir amaca ve istikamete yönlendirilmesidir. Tek bir komutanının emir komutasında belirlenen hedefe ulaşılmasıdır.⁹⁹ Mustafa Kemal Paşa Kolordu Komutanı atandığından itibaren milis güçleri de dâhil olmak üzere bütün birlikleri kendi emir ve komutasında toplamış, onları yerinde denetleyerek harekâta hazırlık seviyelerini tespit etmiştir. Müteakiben düzenleyici emirler göndererek aksaklıkların giderilmesi yönünde tedbirler aldırılmıştır. Örneğin ancak 5 gün sonra taarruz edebileceğini belirten 5’inci Tümen Komutanı Refet Bey’e en geç bir içinde harekete geçmesini emretmiş, 5 ve 8’inci Tümenlerin harekâtını komutası altında sevk idare ederek hedefin ele geçirilmesini sağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa emir komuta birliğini sağlarken emri altındaki komutanların güç ve fikir birliğini de sağlamaya önem vermiş ve bunu başarmıştır.

Kuvvet Tasarrufu ve Sıklet Merkezi: Sıklet Merkezi komutanın kesin sonuç alınacak yer ve zamanda birliklerini düşmana yönlendirmesidir. Clausewitz’e göre zayıf tarafın kuvvetli tarafı yenmesindeki en önemli sır sıklet merkezinde gizlidir.¹⁰⁰ Bu prensibin uygulanması yoğun bir keşif ve gizlilik gerektirir. Sıklet merkezini oluştururken diğer noktalardaki birliklerde azalma olur. Kuvvet tasarrufu prensibini uygulayan komutan bu durumu sağlayıcı tedbirler alır.¹⁰¹ Herhangi bir yerde düşmanı yeterince meşgul etmeyen bir kuvvet bulunduran, birliklerinin bir bölümüyle düşman üzerine yürüyen komutan kuvvetlerini kötü

⁹⁷Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s. 17.

⁹⁸Rus Kolordu Komutanı Nazerbekof, Muş’un 8’inci Tümen tarafından geri alındığını duyunca, Bitlis’teki birliklerini Tatvan’a çekmiştir. Ruslar Türkleri Kulp boğazına sürmekle yetindiği halde, bizim darbemiz bütün Rus Kolordusunun cephesinin geri çekilmesini sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Çakmak, *age.*, s. 154.

⁹⁹ FM-100-5 Operations, Headquarters Department of the Army, *age.*, pp.2-5; Çakmak, *agt.*, s. 171.

¹⁰⁰ Aksoy, *age.*, s. 229.

¹⁰¹ Düzgün, *agt.*, s. 12.

kullanıyor demektir.¹⁰² Mustafa Kemal Paşa kesin sonuç yerini seçmede ve sıklet merkezi sağlamada mümkün olan her yerde kuvvet tasarrufu yaparak sıklet merkezi belirlenmesinde titiz davranmıştır.¹⁰³

Mustafa Kemal Paşa kesin sonuç alınacak yer ve zamanı belirleyerek 02-03 Ağustos gecesı birliklerini aynı anda topyekûn taarruza geçirmiştir. Sıklet merkezini Muş taarruzunda yoğunlaştırmış ve Muş'un işgalden kurtarılması Bitlis'ten düşmanı çekilmesini sağlamıştır. Muş ve Bitlis'in düşman işgalinden kurtarılmasından sonra 19 Ağustos 1916 tarihinde Çapakçur (Bingöl) mevkiine 7 ve 14'üncü Tümen bölgesine Rus taarruzu olmuştur. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa Muş'ta takviyeli bir alay bırakarak kuvvet tasarrufunda bulunmuş, 8'inci Tümenin takviye etmesini sağlayarak sıklet merkezi oluşturmuştur.

Taarruz ve Manevra: Manevra, birliklerin düşmana karşı durum üstünlüğü sağlaması maksadıyla yer değiştirmesidir. Taarruz prensibi ile komutan inisiyatifı devamlı elinde bulundurmalı, devamlı geliştirmeli ve belirlediği yer ve zamanda savaşmalıdır.¹⁰⁴ Taarruzdan önce ordu tüm güçlerini bir araya getirmeli, farklı yeteneklere ve savaşıma gücüne sahip unsurlarını birbirini destekleyecek şekilde organize etmeli ve taktik manevralar yapmalıdır.¹⁰⁵ Mustafa Kemal Paşa, kesin sonucun daima taarruzla alınacağını, fakat savunma ile yerine getirilen birçok vazifenin de olduğunu, kesin sonuç istenen zamana gelmeden önce birliklerin savaşıma güçlerini azaltmadan sayıca eksilmelerine sebep olmaktan kaçınmak gerektiğini vurgulayarak bu hususlara Nutuk'ta değinmiştir.¹⁰⁶ Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacak taarruzun hiç taarruz etmemekten çok daha kötü olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa Kafkas Cephesi'ne gelmesiyle birliklerin durumlarını teftiş etmiş, harekât hazırlıklarını tamamlamış, uygun yer ve zamanda düşmana taarruz edilmesini sağlamıştır. Muharebeler süresince geri çekilme, savunma ve taarruz harekâtları uygulanmıştır. Yaptığı manevralarla muharebe gücünü daha esnek kullanmış, düşmana karşı durum üstünlüğü ve başarı sağlamıştır.

Geri çekilme hareketi, taarruz eden tarafa kuvvet kaptırılmadığı ve taarruz eden tarafı yeni bir taarruz düzeni almaya mecbur ettiği takdirde başarılı sayılabilir. Kuvvetli bir liderlik ve disiplinli birlik beraberlik içinde hareket

¹⁰² Clausewitz, *age.*, s. 220.

¹⁰³ *Askeri Yönüyle Atatürk*, Atatürk Serisi Yayınları Seri No:14, GATA Basımevi, Ankara, 1981, s. 132.

¹⁰⁴ Düzgün, *agt.*, s. 12-13; Çakmak, *agt.*, s. 169.

¹⁰⁵ Sun Tzu, *The Art Of War*, Çev. Barış Satılmış, My Matbaacılık, İstanbul, 2020, s. 35.

¹⁰⁶ *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 142.

¹⁰⁷ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Olcay Matbaası, 1984, s. 304.

etmeyi gerektirir.¹⁰⁸ Kulp Boğazı'nı ön tarafı, merkezi ve geri çıkış biçimleri ile savunularak birlik beraberlik içinde başarılı bir geri çekilme hareketi uygulayan ve yeni savunma hattı teşkil ederek düşmana kuvvet kaptırmayan Türk Ordusu, icra ettiği karşı taarruzlarla başarı göstermiştir. Rus Ordusu Kulp Boğazı'ndan Diyarbakır istikametine ihtiyatlarıyla takviye edilip taarruza devam etmemiş ve Çapakçur istikametine yönelmiştir. Taktik bir hata olarak değerlendirilebilecek bu durumdan Mustafa Kemal Paşa yararlanmış ve Rus birliklerinin çok zayıf vermesine sebep olmuştur.

Baskın ve Emniyet: Baskın beklenmedik yer ve zamanda düşmanı hazırlıksız yakalayıp taarruzla sarf edilen gayretten daha fazla başarı elde etmektir. Baskın yapmadan kesin sonuç yerinde üstünlük sağlanacağı düşünülemez. Baskında gizlilik, çabukluk ve bilgi üstünlüğü önemlidir.¹⁰⁹ Bilgi üstünlüğünü elinde bulunduran taraf baskın harekâtını daha kolay planlarken, karşı taraf düşmanın baskın planlarını uygulayamadan açığa çıkartarak emniyet prensibini de uygulayabilir. Emniyet düşmana durum üstünlüğü vermemek, onun avantajlı duruma gelmemesi için önemlidir.¹¹⁰

Bu prensip öncelikle Muş bölgesindeki muharebelerde birliklerin yer değiştirmelerinde süratle hareket edilmesiyle sağlandığını söylemek mümkündür. 14 Temmuz 1916 tarihinde Ruslar tarafından yarılan Muş Cephesi'nde büyük bir ustalıklı Kulp Boğazı'nda geri çekilme harekâtı icra edilmiş, savunma hattı 2 km daha güneye çekilerek Panak sırtlarının elde bulundurulmasını sağlanmıştır. Harekâtı yerinde sevk ve idare eden Mustafa Kemal Paşa'nın inisiyatif olarak uyguladığı bu strateji ve geri çekilme harekâtı sayesinde birliklerin zayıfı azaltılmış ve kısa sürede tekrar toparlanarak Ruslara karşı üstünlük sağlanabilmiştir.

Sadelik: Harekâta planların ve emirlerin her seviyede anlaşılması ve açık sade olması, karışıklığa yer vermemesi gerekmektedir.¹¹¹ Mustafa Kemal Paşa'nın birliklerine verdiği emirler, yaptığı harekât planlarının sade, anlaşılır ve uygulanabilir olması, gerektiğinde bunları tek er seviyesine kadar anlatması, milis güçleri oluşturmasında görüşlerini ve hedeflerini askerlerine benimsetmesi, birlik ve beraberliğin sağlanmasında yardımcı olmuştur. Birliklerine yayımladığı “*Ta’lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar*” adlı broşürün sade,

¹⁰⁸ İlhan, *age.*, s. 162.

¹⁰⁹ Clausewitz, *age.*, s. 198.

¹¹⁰ U. Necati Ucuzsatar, *Türk İstiklâl Harbi'nin Menşei ve Esasları*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1993, s. 42; Düzgün, *agt.*, s. 11.

¹¹¹ Ucuzsatar, *agt.*, s. 54.

anlaşılabilir ve her rütbedeki askerlere hitap eden bir anlatımla yazıldığı görülmektedir.¹¹²

Moral: Moral savaşın kazanılmasında çok önemli rol oynar. Harbin bütün unsurlarını etkiler ve bütün kuvvetleri harekete geçirir. Mustafa Kemal Paşa moral gücünü “*ordunun komutasını üstüne almış olan subayların ve komutanların yarattığı güçtür.*” şeklinde tanımlamıştır.¹¹³1918 yılında kaleme aldığı hatıralarında ise “*Komutanlar birliklerin moral durumlarını bizzat içlerine girmek suretiyle anlamalı. Bu şekilde daba güvenle emir verebilir. Üst rütbedekiler emirlerinde olanlarla konuşmalı, serbest söz söylemeye alıştırmalı. Bu tutum faydalı ve gereklidir*” demiştir.¹¹⁴Bölgenin önde gelenlerinden Hazrolu Seyfettin Budak iki hatırasını şu şekilde aktarmıştır:¹¹⁵

“Mustafa Kemal Paşa, 16.Kolordu Komutanı olarak Silvan’a geldiği günden itibaren onu meşgul eden önemli işlerden biri ordunun erzak ve iye durumu idi. Paşa ailemizden en çok Mehmet Bey’le muharebe eder, Hazro’ya geldikçe ona misafir olurdu. Bir gün yine karargâh subaylarıyla birlikte Hazro’ya geldi ve Mehmet (Budak) Bey’e misafir oldu. O gün, öğle yemeğinde çok çeşitli ve nefis yemeklerle ağırlanan Paşa, sofraya davet edildiği zaman: “asker cephede aç iken ben bu nefis yemekleri yiyemem” diyerek sofraya oturmadı. Mehmet Bey hemen ortaya atıldı “Paşam, askerin bir aylık ekmeğin ihtiyacı teminini üzerime alıyorum. Siz yeter ki bizi bu şereften mahrum etmeyin deyince hep birlikte yemeğe otururlar. Hemen o gün Mehmet Bey sekiz yüz kile (bir kile üç yüz kilo), Hatip Bey dört yüz kile, durumu müsait olan halktan da beş yüz kile, buğday toplanarak Levazım Müdürü Şevki Bey’in emrine verilir. Mehmet ve Hatip Beyler bölgeyi dolaşarak askerin ekmeğin ihtiyacının bir aylığını temin ederler. Yine bir gün Paşa, Mehmet Bey’le sohbeti sırasında sorar: yine bir gün bu taraflara gelirim Hazro dağları beni saklar mı?” sorusuna Mehmet Bey şu cevabı verir; biz de Hazro dağları da hepimiz sana feda, emrindeyiz Paşam.”

Mustafa Kemal Paşa halkla yakın ilişkiler kurarak onların gönlünü kazanmayı bilmiş ve önemli miktarda milis kuvvetinde cephede yer almasını sağlamıştır. Savaşın en buhranlı anlarından birinde Mustafa Kemal Paşa geri çekilme kararı vermiş ve birliklerinin geriye doğru yürüyüşünü yaverleriyle beraber izliyordu. Bu esnada yaşanan bir olayı yaveri Cevat Bey (Abbas) şu şekilde aktarmıştır:¹¹⁶

¹¹² Mustafa Kemal, *Ta’lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar (16’ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal, Edirne Sanayi Mektebi Matbaası, 1916)*, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 2011.

¹¹³ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)*, I. Cilt, Der. Nimet Unan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945, s. 311.

¹¹⁴ Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 22.

¹¹⁵ Şevket Beysanoğlu, “Atatürk’ün Diyarbakır’daki Kafkas Cephesi Komutanlığı”, *Atatürk Kültür Dil Tarih ve Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt II, Sayı 5, (Mart) 1986, s. 496.

¹¹⁶ Gürer, *age.*, s. 180.

“Üç gün, üç gece devam eden muharebelerden sonra...geri çekilen birliklerden yirmi beş yaşlarında, uzun boylu bir asker; “üç gün üç gece düşmana dikine dikine süngü salladım, beni buraya niçin çektiler? İki saat evvel taburumla süngü hücumu yaptık; düşman çekildi. Amma bizi de buraya çektiler niçin çektiler diyordu? Doğrusu ben bu sorgular karşısında endişeye düştüm ve yerimden hareketlenirken kumandan beni durdurdu. Sorgu sırası Mustafa Kemal’e gelmişti. Erle manga arkadaşı gibi konuşuyordu. Köyünü kasabasını öğreniyordu... Bununla da kalmadı O büyük dahi, askere üç gün gece cereyan eden muharebelerin ayrıntılı hesabını da verdi... Balıkesirli İsmail bütün askerî vaziyetini takınarak bir şey sormasına müsaade istedi. “sor...” emrini almıştı. ‘Zatınız Mustafa Kemal Paşa mısınız?’ demişti. “Evet, ben Mustafa Kemal’im” cevabını alan İsmail: “Paşam, mademki sen buradasın... Başımızdasın. Öyleyse mesele yok” diyerek şiddetlenen düşman ateşine yanımızdaki siperde cevap veren arkadaşlarının arasına atıldı. Ve ateşe başladı.”

Moral, savaşın kazanılmasında insan gücünün motivasyonunu üst düzeyde tutabilmesini sağlar. Önceki muharebeleri kaybetmiş olan bir ordunun morali bozulabilir ve direnme gücü zayıflayabilir. Mustafa Kemal Paşa ileri görüşlülüğü ile bu tehlikeli durumdan kurtulmak için ve daha uygun koşullarda düşmana karşı koyabilmek için kararlarını cesaretle uygulamıştır. Savaş sırasında ve barışta her zaman askeriyle iç içe olması, muharebe hazırlıklarını yerinde görmek için zaman zaman cephe hattını dolaşması askerine güven ve moral vermiştir.

Hukuka uygunluk: Genel kabul gören harp prensiplerinin yanına sonradan eklenen hukuka uygunluk prensibi harekâtın iç hukuka ve uluslararası hukuk kurallarına uygun olarak yapılmasıdır.¹¹⁷ Seçilen hedefler harekâtın meşruiyetine zarar vermemelidir. Bitlis ve Muş Muharebelerinin yapıldığı dönemde bu kavram henüz oluşmadığından Mustafa Kemal Paşa’nın Kafkas Cephesi’ndeki faaliyetlerini bu çerçevede değerlendirmeye gerek yoktur.

2’nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa:

“Bitlis’te 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa hazretlerine: Kumandanızda bulunan askerlerinizi hüsnü muhafaza ederek lüzumu zamanında gösterdiğiniz dâhiyane kudret ve hamasetler ifa buyurduğunuz kahraman hizmetten dolayı zatiâlinizi tebrik eder teşekkürlerimi bildiririm”

sözleriyle Bitlis ve Muş’un kurtarılması sonucunda Mustafa Kemal Paşa’yı tebrik etmiştir.¹¹⁸ Sultan V. Mehmet Reşat da Mustafa Kemal Paşa’yı 12 Aralık 1916 tarihinde “İkinci Rütbeden Mecidiye Nişanı” ile ödüllendirmiştir.¹¹⁹

¹¹⁷ Topçu - Almaç, agm., s. 13.

¹¹⁸ Akçora - Kaya, agm., s. 24.

¹¹⁹ Kocatürk, age., s. 87.

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa, 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atandığı ve Doğu cephesine görevlendirdiği günden itibaren birliğinin askerî teşkilatlanması yaparak kendisine verilen görevi zor şartlar altında yerine getirmeye çalışmıştır. Muharebe hazırlıklarına başladığında mevsim şartlarının ve coğrafyanın harekâta olumsuz etkileri olmuştur. Lojistik destek hizmetlerinin mevsim ve coğrafya şartlarına göre önceden düzenlenememesi, yaralı ve hasta tahliyesindeki aksamalara temizlik malzemelerinin de yetersizliği eklenince personel zayıflığının artmasına ve muharebelerin uzamasına neden olduğunu söylemek mümkündür.

Cephede ve cephe gerisinde yapmış olduğu denetlemelerle birlikte, muharebe hazırlığı kapsamında zamanında aldığı tedbirler sayesinde birliklerini kısa zamanda harekâta hazır hale getirmiştir. 2-3 Ağustos 1916 tarihinde Kolordu olarak cephe taarruzu ile topyekûn harekete geçmiş, Bitlis ve Muş'u düşman işgalinden kurtarmıştır. Bu zaferler muharebelerin devam ettiği Sarıkamış, Erzurum ve diğer cephelere de moral kaynağı olmuştur. Ayrıca Muş ve Bitlis zaferleri Rusların Diyarbakır üzerinden güneye inerek Akdeniz'e ulaşma planını da bozmuştur.

Yeni Türkiye'nin kuruluşunda söz sahipliği olacak ve İstiklal Harbi'nin komuta kademesini oluşturacak Miralay Ali Fuat Bey (Cebesoy), Yarbay Nuri (Conker), Miralay Refet Bey (Bele), Yarbay Reşat Bey (Çiğiltepe) gibi subaylar, 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın komutanlığında Kafkas Cephesi'nde birleşmiş, kader ortaklığı yapmış ve başarılar kazanmışlardır.

Bölge halkıyla temaslarını kurarak milis güçlerin oluşturulmasına katkı sağlaması, halkla bütünleşmesi, Doğu bölgesi halkını daha yakından tanımalarını sağlamıştır. Gönüllü milis kuvvetlerle, yoğun kar ve şiddetli soğuklarda muharebe, geçitlerde muharebe gibi özel harekât nevelerini başarıyla uygulaması açısından da harp tarihine örnek olmuştur. Bu durum ona Kuva-yı Milliye döneminde yürütülecek olan topyekûn halk hareketini sağlayacak tecrübeyi kazandırmıştır.

Kulp geçidi mevkiinde sorumluluğu üstüne alarak stratejik bir kararla geri çekilme harekâti uygulayan Mustafa Kemal Paşa birlikleri elinde bulundurma fırsatını yakalamış, tekrar toparladığı kuvvetleriyle düşman karşısında durum üstünlüğü sağlamıştır. Bu karar âdeta İstiklal Harbi'nde Türk Ordusu'nu Eskişehir-Kütahya bölgesinden Sakarya Nehri'nin doğusuna çektiği geri çekilme harekâtının bir benzeridir. Harekât esnasında verilen kararlarını karargâhtan değil, araziye bizzat görerek cephede vermesiyle gereken tedbirleri yerinde alması, harp prensiplerini uygulamadaki başarısı zafer kazanmasını sağlamıştır.

Günümüze kadar icra edilmiş birçok savaşta imkân ve kabiliyetleri üstün olan tarafların kendilerinden zayıf olan kuvvetler karşısında başarıya

ulaşamadıklarına harp tarihi tanıklık etmiştir. Muharebeyi kazanan tarafın başarı sebepleri araştırıldığında, harp prensiplerini titizlikle uyguladıkları görülebilir. Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı muharebelerinde taarruza ve inisiyatif öncelik verdiği, harp prensiplerini titizlikle uyguladığı ve bu konuda örnek teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Mustafa Kemal Paşa 02-03 Ağustos gecesi birliklerini tüm cephelelerde aynı anda taarruza geçirerek Türk ordusunu parça parça yok etmeyi planlayan Rus Ordusunu bozguna uğratmıştır. Bu zaferler muharebelerin devam ettiği tüm cephelere de moral kaynağı olmuştur.

Kolordu Komutanlığı dönemi boyunca cephe teftişlerinde ve eğitimlerde gördüğü eksiklikleri yerinde giderilmesine önem vermiştir. Subayların eğitim konularına önem vermesini sağlamak ve birliklerin eksiklerini giderebilmelerinde onlara yol gösterici olacak bir talimname yazarak birliklerine dağıttırıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 512-109.

Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye Müdüriyeti (DH.İ.UM), 4-29; 82-1.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi;

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH)

Klasör (Kls.) 4446, Dosya (Dos.) 75, Fihrist (Fih.) 3.

Kls. 4446, Dos.75, Fih. 3-1.

Kls. 4446, Dos.75, Fih. 3-2.

Kls. 4446, Dos.75, Fih. 3-3.

Kls. 4446, Dos.75, Fih. 5-2.

Kls. 4446, Dos.75, Fih. 5-3.

Kls. 4446, Dos.75, Fih. 5-4.

Kls. 4452, Dos.97, Fih. 6-2.

Kls. 4452, Dos.97, Fih. 12-5.

Kls. 4452, Dos.97, Fih. 12-7.

Kls. 4452, Dos.97, Fih. 2-10.

Kls. 4452, Dos.97, Fih. 8-1.

Kls. 4452, Dos.97, Fih. 9.

Kls. 4466, Dos. H-1, Fih. 1-18 a.

Kls. 4466, Dos. H-1, Fih. 1-19.

- Kls 4466, Dos. H-12, Fih.1.
Kls.4466, Dos. H-12, Fih.1-24.
Kls. 4466, Dos.H-14, Fih.1-12.
Kls. 4466, Dos.H-15, Fih.1-14.
Kls. 4466, Dos.H-16, Fih. 1-7 a.
Kls. 4466, Dos.H-16, Fih. 1-8.
Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-3.
Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-4.
Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-6.
Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-6a.
Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-10 a.
Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-11.
Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-25.
Kls. 4466, Dos. H-27, Fih. 1-22.
Kls. 4466, Dos. H-27, Fih. 1-23.
Kls. 4466, Dos. H-27, Fih. 1-23 a.
Kls. 4466, Dos. H-29, Fih. 1-7.
Kls.4466, Dos. H-29, Fih. 1-4.
Kls.4466, Dos. H-29, Fih. 1-4 a.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

- Askeri Yönüyle Atatürk* (1981) Atatürk Serisi Yayınları Seri No:14, GATA Basımevi, Ankara.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-Kafkas Cephesi 2'inci Ordu Harekâtı (1916-1918)* (1978) Genelkurmay Basımevi, Cilt II.,Kısım II, Ankara.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi* (1991) Genelkurmay Basımevi, Cilt II, Ankara.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt I (1993) Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt II (1993) Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri* (2011) Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- FM-100-5 Operations* (1993) Headquartes Department of the Army, Washington, DC.

- AKÇORA E. Öz - KAYA Mehmet (2015) Bingöl ve Bitlis'in Birinci Dünya Harbindeki Yeri ve Önemi, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, s. 9-28.
- AKSOY Mete (2017) *Savaşçının Dokuz İlkesi*, , Historia Kitap, 2. Basım, İstanbul.
- AKYÜREKLİ Mahmut (2016) *Kürtlerle Türkler Bin Yıllık Geçmişin Kısa Tarihi*, Şenyıldız Matbaacılık, İstanbul.
- ALLEN Edward David William – MURATOFF Paul (1966) *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- ARI Kemal (1997) *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- [ATATÜRK] Mustafa Kemal (2011) *Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- (2016) *Talim ve Terbiye Hakkında Program* (16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal), Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- BEYSANOĞLU Şevket (1986) Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, (Mart), s. 487-503.
- CEBESoy Ali Fuat (1981) *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- CLAUSEWITZ Carl von (2019) *Savaş Üzerine*, Çev. Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- ÇAKMAK Fevzi (2005) *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi (1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- ÇAKMAK Ferdi (2019) Türk İstiklal Harbi'nde Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (10-24 Temmuz 1921), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, *Milli Savunma Üniversitesi Alpaslan Savunma Bilimleri Enstitüsü*, Ankara.
- ÇALIŞLAR İpek (2018) *Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ÇALIŞLAR İzzettin (2007) *Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden On Yıllık Savaş Günlüğü*, Yay Haz. İzzettin Çalışlar- İsmet Görgülü, Güncel Yayıncılık, İstanbul.
- Department of Defence (2018) *USA Joint Operation*, Joint Publication 3.0, Joint Pubs.
- DURGUN Bülent (2018) Birinci Dünya Savaşında Bitlis ve Muş'un Kurtarılması ve Mustafa Kemal Paşa'nın Rolü, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Yıl 16, Sayı 30, Ocak, Ankara, s. 77-112.

- DÜZGÜN Hüseyin (2019) Nablus Meydan Muharebesi ve Osmanlı Ordusunun Suriye-Filistin Bölgesinden Çekilmesine Neden Olan Operatif ve Stratejik Hatalar, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, *Milli Savunma Üniversitesi Alpaslan Savunma Bilimleri Enstitüsü*, Ankara.
- EVSİLE Mehmet (1994) Birinci Dünya Harbinde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915-5 Mart 1917), *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı 36, Ankara, s. 30-42.
- (1996) Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XII, Sayı 36, s. 911-926.
- FULLER John Frederick Charles(1993)*The Foundations of The Science of War*, Hutchson & Co (Publisher) LTD.,PaternosterRow, E.C, London.
- GUZE Felix (2007), *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev. Yarbay Hakkı (AKOĞUZ), Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- GÜRER Abbas Cevat (2019) *Atatürk'ün Yaveri (Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl)*, Der.: Turgut GÜRER, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, Ayhan Matbaası, İstanbul.
- GÜRSOY Yaşar (2011) *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri CONKER*, Alfa Basım Yayıncılık, İstanbul.
- İLHAN Suat (1987) *Harp Yönetimi ve Atatürk*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- (1990) *Atatürk ve Askerlik Düşünce ve Uygulamaları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İNAN Afet (1983) *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAL Z. Enver (1996) *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı(1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt IX, Ankara.
- KINROSS Lord (2002), *Atatürk-Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar Yayınevi, 13. Basım, İstanbul.
- KOCA Hüseyin (1997) Birinci Dünya Harbi'nde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16.Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, *Fen Edebiyat Dergisi*, Sayı 11, Hatay, s.343-357.
- KOCATÜRK Utkan (1984) *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Olcay Matbaası.
- (2007) *Doğumundan Ölümüne Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.

- KUTAY Cemal (1963) *Trablus-Garp'de Bir Aruç Kabraman*, Neşreden: Mustafa Unan, Tarih Yayınları Müessesesi, İstanbul.
- MASLOFSKİ E.V (1935) *General Maslofski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, Çev.: Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara.
- ORTAYLI İlber (2018) *Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK*, Kronik Kitap, İstanbul.
- OĞUZ Yılmaz (2008) *Küreselleşen Dünyada Harp Stratejisi*, Form Ofset, Ankara.
- ÖĞÜN Tuncay (2015) *Kafkas Cephesi'nin I.Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ÖZLÜ Hüsnu (2014) I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordunun Harekât Planı, Muş ve Bitlis'in İşgalden Kurtuluşu Bildirisi, *100.Yıl Münasebetiyle 1.Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, s.387-416.
- SANDERS Limon von (2019) *Türkiye'de Beş Yıl* Çev. Eşref Bengi Özbilen, İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, İstanbul.
- SELİŞİK Salahattin (1944) Kafkas Harekât Mıntukasında 2.Ordunun (1332) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri, *Askeri Mecmua*, Askeri Matbaa, Sayı 62, İstanbul.
- TEZER Şükrü (2008) *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK Yayınları, Ankara.
- TOPÇU Yücel - ALMAÇ Ender (2014) Hava Gücünün Yükselişi ve Harp Prensipleri, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt 13, Sayı 2, Ankara, s.1-25.
- TZU Sun (2020) *The Art Of War*, Çev. Barış Satılmış, My Matbaacılık, İstanbul.
- UCUZSATAR U. Necati (1993) Türk İstiklâl Harbi'nin Menşei ve Es asları, Basılmamış Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul.
- UÇAROL Rifat (2015) *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul.
- UNAN Nimet (1945) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)*, Cilt 1., Maarif Matbaası, İstanbul.
- UYAR Mesut - ERICSON EdwardJ. (2020) *Osmanlı Askeri Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul.
- VARLIK Ali Bilgin (2013) Askeri Tarihin Felsefesi, *21.Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi*, 21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Sayı 4, Ankara, s. 143-170.
- (2017) 5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına verilen 7 Ağustos 1916 tarihli Harp Raporu, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, Genelkurmay Basımevi, Ankara, s. 303-306.